

❖ Наукове забезпечення розвитку агропромислового комплексу

1 жовтня 2015 року на засіданні Вченої ради Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України» відбулося громадське обговорення науково-практичної роботи «Трансформація аграрного сектору економіки до ринкових умов господарювання», висунутої на здобуття Державної премії України в галузі науки і техніки за 2015 рік Національним науковим центром «Інститут аграрної економіки». Авторський колектив: академік НААН П.Т. САБЛУК, академік НААН П.І. ГАЙДУЦЬКИЙ, академік НААН В.Я. МЕСЕЛЬ-ВЕСЕЛЯК, академік НААН А.С. ДАНИЛЕНКО, академік НААН М.Й. МАЛІК, академік НААН М.В. ГЛАДІЙ, академік НААН Ю.О. ЛУПЕНКО, член-кореспондент НААН І.Г. КИРИЛЕНКО, доктор економічних наук М.М. ФЕДОРОВ, доктор економічних наук Ю.Я. ЛУЗАН. За дорученням авторського колективу з основною доповіддю на засіданні Вченої ради виступив академік НААН П.І. ГАЙДУЦЬКИЙ.

В обговоренні взяли участь члени Вченої ради: академік НААН Борис ПАСХАВЕР, член-кореспондент НААН Олена БОРОДІНА, доктор економічних наук, професор Олена ШУБРАВСЬКА.

На засіданні виступили: директор Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України», академік НАН України Валерій ГЕСЦЬ; президент Національної академії аграрних наук України, академік НААН Ярослав ГАДЗАЛО; академік НААН Василь АНДРІЙЧУК; член-кореспондент НААН Микола ІЛЬЧУК; Герой України, колишній Міністр сільського господарства та продовольства України Юрій КАРАСИК; генеральний директор НДІ «Украгропромпродуктивність» Іван ДЕМЧАК; ректор Білоцерківського національного аграрного університету, академік НААН Анатолій ДАНИЛЕНКО; ректор Подільського державного аграрно-технічного університету Володимир ІВАНИШИН; голова фермерського господарства «Муравський шлях» Харківської області, віце-президент Асоціації фермерів та приватних землевласників України Віталій ЛЬВОВ та ін.

У заході також взяли участь члени авторського колективу науково-практичної роботи «Трансформація аграрного сектору економіки до ринкових умов господарювання», науковці Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки»: директор, академік НААН Юрій ЛУПЕНКО; завідувач відділення, завідувач відділу, академік НААН Микола МАЛІК; заступник директора, завідувач відділення, завідувач відділу, академік НААН Віктор МЕСЕЛЬ-ВЕСЕЛЯК; радник при дирекції, академік НААН, Герой України Петро САБЛУК; доктор економічних наук, професор Микола ФЕДОРОВ.

За підсумками обговорення та на підставі результатів відкритого голосування члени Вченої ради Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України» одноголосно прийняли рішення затвердити постанову про підтримку науково-практичної роботи «Трансформація аграрного сектору економіки до ринкових умов господарювання» на здобуття Державної премії України в галузі науки і техніки за 2015 рік.

Нижче публікується виклад основної доповіді академіка НААН Павла ГАЙДУЦЬКОГО «Трансформація аграрного сектору економіки до ринкових умов господарювання».

П.І. ГАЙДУЦЬКИЙ, директор Інституту стратегічних оцінок при Президентському фонді Леоніда Кучми «Україна», доктор економічних наук, професор, академік НААН, заслужений діяч науки і техніки України

Трансформація аграрного сектору економіки до ринкових умов господарювання

Метою роботи «Трансформація аграрного сектору економіки до ринкових умов господарювання» була розробка теоретико-методологічних засад трансформації аграр-

ного сектору до ринкових умов господарювання та науковий супровід організації їх запровадження (рис. 1).

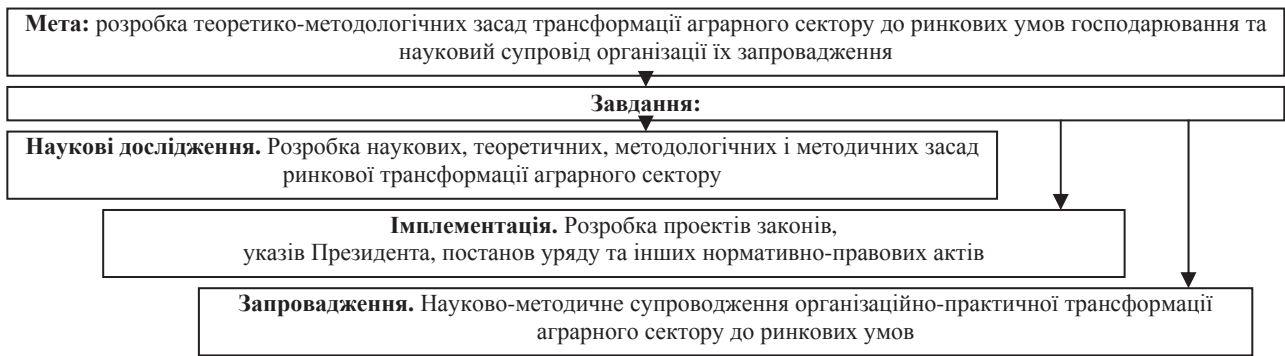

Рис. 1. Мета і завдання дослідження й запровадження

Для досягнення означеної мети були поставлені й виконані такі завдання: наукові дослідження; нормативно-правова імплементація; організаційно-практичне запровадження.

Наукова новизна роботи полягає у теоретичному та методологічному обґрунтуванні української моделі трансформації аграрного сектору до ринкових умов господарювання за основними напрямками:

- приватизація землі й майна сільськогосподарських підприємств;
- перетворення колективних і державних підприємств у приватні підприємства ринкового типу;
- організація аграрного ринку та його інфраструктури на приватних і кооперативних засадах;
- створення фіскальної системи мотивації інноваційного розвитку аграрного сектору;
- створення приватно-ринкової системи сприяння соціальному розвитку села.

Практична значимість роботи полягає у здійсненні докорінних змін суспільно-

економічного устрою в аграрній сфері та в сільській місцевості за напрямками:

- створення вагомого прошарку селян – власників землі й майна;
- створення умов для вільного вибору та розвитку різних форм господарювання й підприємництва;
- організація ринкових відносин у сфері збуту продукції та придбання засобів і предметів праці;
- запровадження кредитних, податкових, бюджетних, лізингових, страхових та інших відносин на ринкових засадах;
- формування приватно-ринкових засад у соціальній сфері.

У сфері наукових досліджень групою дослідників виконаний значний обсяг теоретичних, методологічних і методичних розробок, підготовки концепцій, програм, публікацій, апробацій тощо. Зокрема, опубліковано близько 900 праць, у т. ч. 110 монографій, 68 рекомендацій, проведено 450 апробаційних та презентаційних заходів, захищено 246 дисертацій (рис. 2).

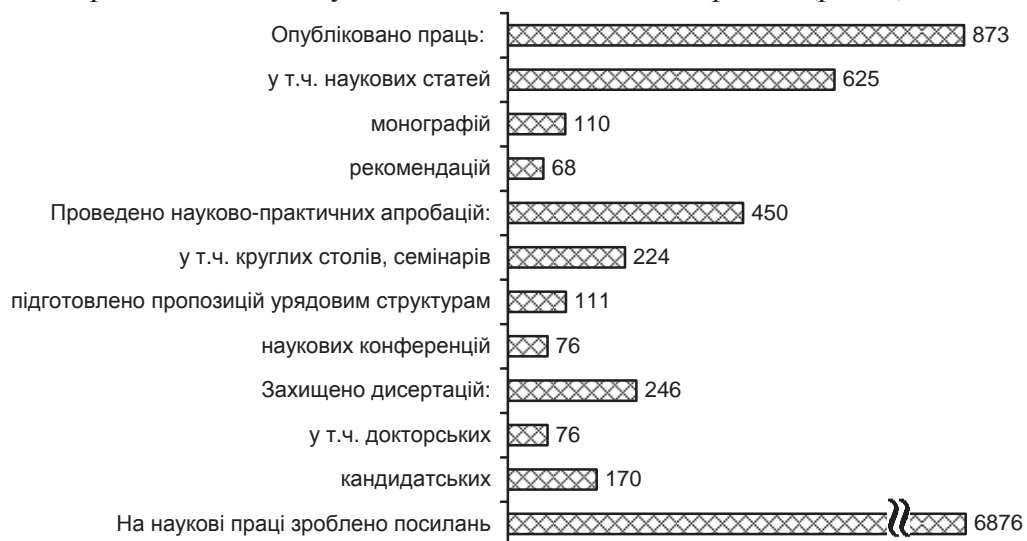

Рис. 2. Наукове забезпечення ринкової трансформації аграрного сектору за 1991-2014 рр., од.

У сфері імплементації результатів досліджень наша робоча група мала безпосереднє відношення до розробки проектів нормативно-правових актів, прийнятих в основний період реформування. Зокрема, підготовле-

но більше 60 основних проектів указів Президента, близько 100 проектів законів і постанов Верховної Ради, більше 150 декретів та постанов уряду (табл. 1).

1. Кількість основних нормативних актів із питань аграрної реформи

Напрямок реформи	Укази Президента	Закони і постанови Верховної Ради України	Декрети і постанови Кабінету Міністрів
Земельна	13	18	36
Господарська	5	16	32
Аграрний ринок	14	16	34
Фінансова підтримка	15	31	40
Соціальна сфера	14	16	34
Разом	61	97	176

* * *

Результати наукових досліджень та їх запровадження

1-й напрям – ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА

Метою земельної реформи в Україні було вибрано традиційну для земельних реформ різних історичних епох і країн ідею – «земля має належати тим, хто на ній живе і працює».

У сфері реформування земельних відносин основний обсяг науково-дослідних та запроваджувальних робіт виконано за такими напрямками:

нормативно-грошова оцінка сільськогосподарських земель;

паювання сільськогосподарських земель та їх приватизація селянами;

трансакції із земельними паями (оренда, застава, міна, дарування, спадщина, купівля-продаж).

У цих напрямках зроблено:

Щодо нормативно-грошової оцінки земель:

розроблено, науково обґрунтовано й затверджено постановою Уряду методичку грошової оцінки сільгоспземель;

зазначену методичку запроваджено і на її основі проведено оцінку 36 млн га угідь, вона діє вже 20 років й уже 5 разів індексувалася;

зазначена методика стала базою для формування важливих ринкових механізмів: а) плати за землю; б) земельного податку; в) оцінки вартості земельних паїв;

г) визначення орендної плати; д) визначення майбутньої базової ціни земельних ділянок.

Щодо паювання сільськогосподарських земель:

розроблено та науково обґрунтовано проекти указів Президента, урядових і відомчих нормативних актів, методичних розробок та рекомендацій;

забезпечено науково-організаційне супроводження приватизації земельних паїв селянами й відповідного документального оформлення;

на базі цього розпайовано 27,5 млн га сільськогосподарських угідь, власниками земельних паїв стали 6,9 млн селян із середнім розміром паю – 4,2 га;

паювання земель сільгосппідприємств стало єдино можливим, зворотним до колективізації, способом приватизації землі селянами. З цього приводу ще на початку 90-х років академік І.І. Лукінов писав: «Приватизація землі працівниками сільського господарства – це не тільки акт соціальної справедливості, але до певної міри і запорука стабільності в галузі, запобігання руйнуванню її продуктивних сил» («Економіка України», № 3 за 1993 р.).

Щодо трансакцій із земельними паями:

зроблено теоретичне та методологічне обґрунтування механізмів ринкових трансакцій із земельними паями;

розроблено і науково обґрунтовано проекти указів, законів та інших нормативних

актів про оренду земельних паїв, про мінімальну орендну плату, про заставу й ринок земель;

на підставі цього майже 5 млн земельних паїв було здано в оренду, а 1,2 млн – приєднано до фермерських і селянських господарств. 15 років поспіль селяни одержують орендну плату за земельні паї.

Стосовно ринку земель позиція нашої робочої групи була і є такою:

щодо продажу сільгоспземель іноземцям – ставлення негативне;

щодо внутрішнього ринку ми виходимо з того, що власність без ринку мертва. Тому ринок доцільний, але строго регульований і контрольований державою з використанням механізмів, які б не допускали спекуляцій, приховування вартості та ухиляння від сплати податків.

2-й напрям – ГОСПОДАРСЬКА РЕФОРМА

Метою господарської реформи було переведення підприємств з колективної на приватну власність зі збереження цілісності їхніх майнових комплексів. Логіка реформи була очевидна: без соціалістичної системи загалом її окремих сектор – колгоспи й радгоспи – був приречений.

У сфері реформування господарських відносин основний обсяг науково-дослідних і запроваджувальних робіт виконано за напрямами:

- приватизація підприємств АПК та перетворення колгоспів, радгоспів і міжгоспів у КСП;
- паювання майна КСП та їхня реорганізація у приватні господарські структури ринкового типу;
- створення й розвиток фермерських господарств;
- зміцнення особистих селянських господарств, їх трансформація у товарні та фермерські господарства.

За цими напрямами розроблено і науково обґрунтовано проекти указів, законів, інших нормативних актів.

3-й напрям – ОРГАНІЗАЦІЯ АГРАРНОГО РИНКУ

У сфері організації аграрного ринку основний обсяг науково-дослідних і запроваджувальних робіт виконувався за напрямами:

роздержавлення та демонополізація системи постачання засобів виробництва, предметів праці й збуту продукції;

формування та забезпечення функціонування інфраструктури аграрного ринку;

організація аграрного біржового ринку; легалізація зовнішньої торгівлі безпосередньо для сільгоспвиробників.

За даними напрямами було розроблено й науково обґрунтовано проекти указів, законів, постанов уряду та інших нормативно-правових актів.

4-й напрям – ФІНАНСОВА РЕФОРМА В АПК

Про актуальність цієї реформи дуже вдало висловився академік І.І. Лукінов: «В адміністративній системі планового ціноутворення, оподаткування та перерозподілу доходів діяв принцип їх одностороннього переливу з сільського господарства в інші сфери».

У сфері фінансової реформи в АПК основний обсяг науково-дослідних і запроваджувальних робіт виконано за напрямами:

запровадження фіксованого сільськогосподарського податку, який замінив 10 податків і зборів, був досить простий і помірний та за яким приріст виробництва не оподатковувався;

запровадження спеціального режиму ПДВ із поверненням його коштів на сприяння агропромислової інтеграції й інноваційний розвиток;

запровадження механізму пільгових кредитів із бюджетною компенсацією частини відсотків;

запровадження системи дотацій і субсидій на інноваційні цілі, програми та проекти; запровадження механізму бюджетної компенсації частини витрат на придбання вітчизняної техніки;

запровадження механізму державного субсидування аграрного лізингу техніки.

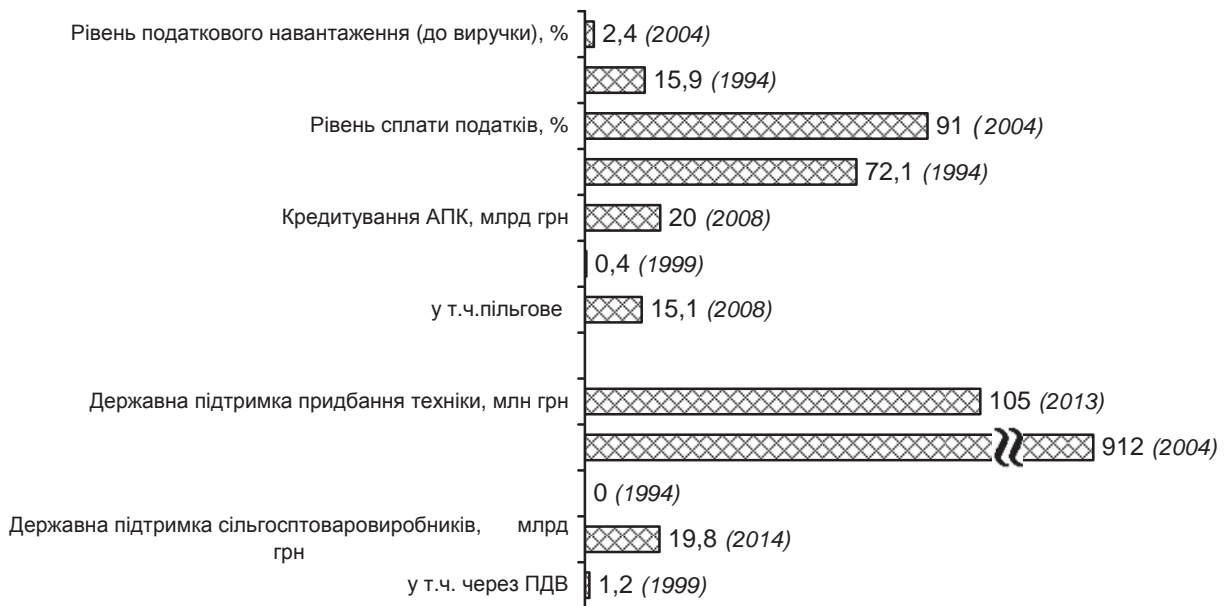
У межах реалізації даних напрямів здійснено наукове обґрунтування й розробку відповідних проектів указів, законів, постанов уряду та інших нормативно-правових актів.

Результати фінансової реформи:

рівень податкового навантаження знизився у 6 разів;

рівень повноти сплати податків зріс в 1,5 раза;
 обсяги кредитування зросли у 50 разів;
 половину вітчизняної техніки придбавали із залученням механізмів держпідтримки;

протягом 2002-2004 років практично було зупинено диспаритетність в економічних відносинах між аграрним сектором і промисловістю (рис. 3).

Рис. 3. Основні результати фінансової реформи в АПК

5-й напрям – СОЦІАЛЬНА РЕФОРМА

Основна мета соціальної реформи полягала в тому, щоб при максимально можливому збереженні державної підтримки соціального розвитку сільських територій додатково задіяти приватно-ринкові інституціональні механізми підтримки.

У сфері реформування соціальних відносин на селі основний обсяг науково-дослідних і запроваджувальних робіт виконано за напрямками:

створення широкого прошарку селян – власників земельних та майнових паїв з широкими правами щодо розпорядження ними;

лібералізація господарської, підприємницької, індивідуально-трудової, кооперативної й іншої діяльності селян;

зміцнення укладу селянських господарств і створення умов для їх переростання у товарні та фермерські;

створення нового виду доходів селян у вигляді орендної плати за здані в оренду земельні й майнові паї та підвищення її ролі у структурі доходів селян;

вирівнювання паритетності середньомісячної заробітної плати сільськогосподарських працівників порівняно з промисловими;

сприяння з боку держави і суб'єктів господарювання житловому будівництву, розвитку житлово-комунального господарства та газифікації сільської місцевості;

мінімізація фіскального навантаження на господарську діяльність селян.

Основні результати реформи:

площі земель у власності селян зросли у 7 разів;

близько 10 млн селян стали власниками земельних наділів площею більше 1 га;

переважна більшість селян – власників паїв стала орендодавцями;

орендна плата за 15 років зросла у 100 разів – до 11,4 млрд грн;

поліпшилося співвідношення по заробітках селян і промисловців – із 46 до 62% (рис. 4);

поліпшилися житлово-побутові умови життя, особливо у сфері газифікації домогосподарств – у 3,5 раза (рис. 5).

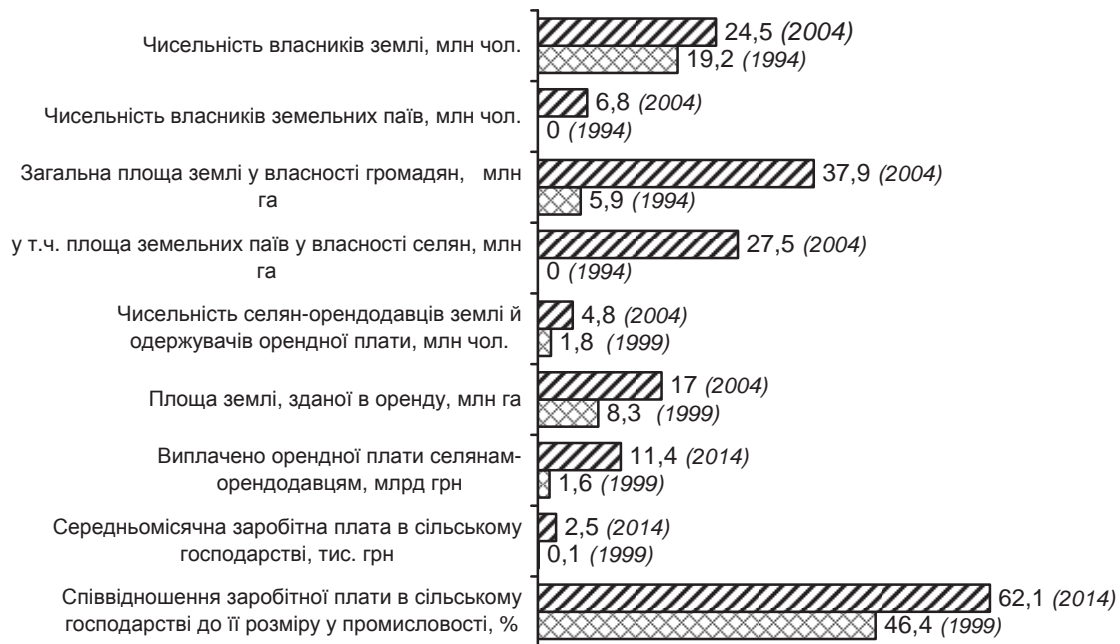

Рис. 4. Основні результати соціальної реформи

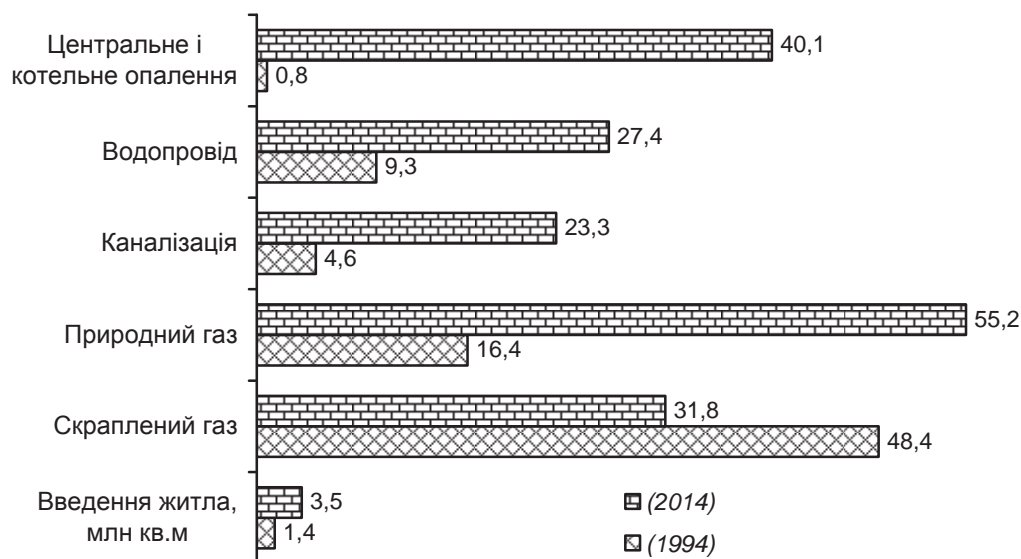

Рис. 5. Поліпшення житлово-побутових умов життя селян, % будівель

ЕФЕКТИВНІСТЬ РЕФОРМИ

Економічна:

після 2000 року виробництво в галузі, за винятком неврожайних років, стабільно зросло (рис. 6);

значно вищими темпами зростало виробництво саме в підприємствах, які реформувалися;

після реформування динаміка виробництва в галузі була значно краща, ніж у промисловості та економіці загалом (рис. 7);

істотно збільшилася зовнішня торгівля галузі, особливо експорт і позитивне сальдо (рис. 8);

завдяки цьому Україна за роки реформування мала в аграрному секторі кращу динаміку, ніж сусідні країни (рис. 9);

загалом за час реформи сільгоспвиробництво у порівнянних цінах подвоїлось, а продуктивність праці зросла у 8 разів.

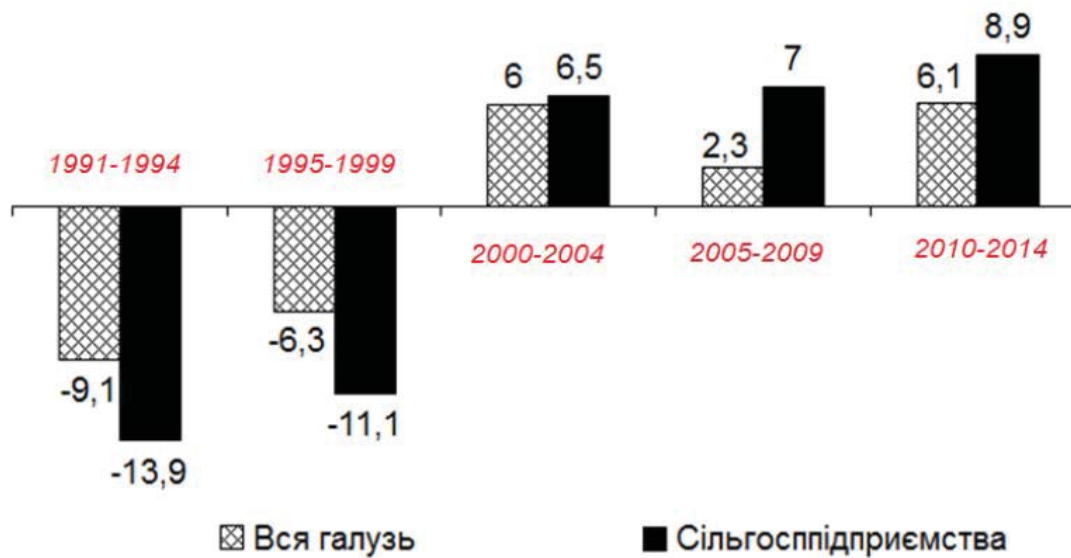

Рис. 6. Середньорічні темпи приросту (спаду) сільгоспвиробництва, %

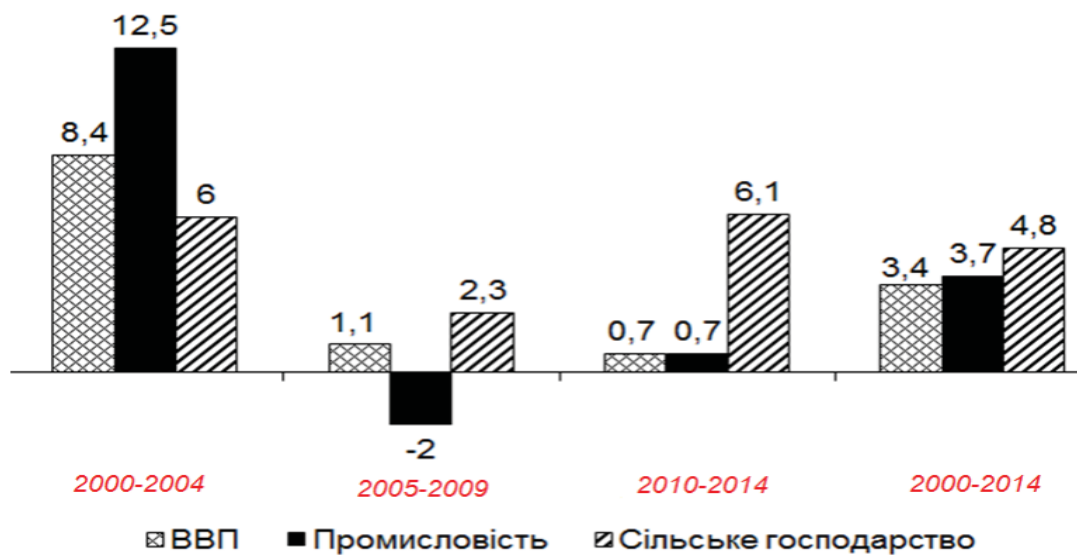

Рис. 7. Середньорічні темпи приросту (спаду) в економіці, %

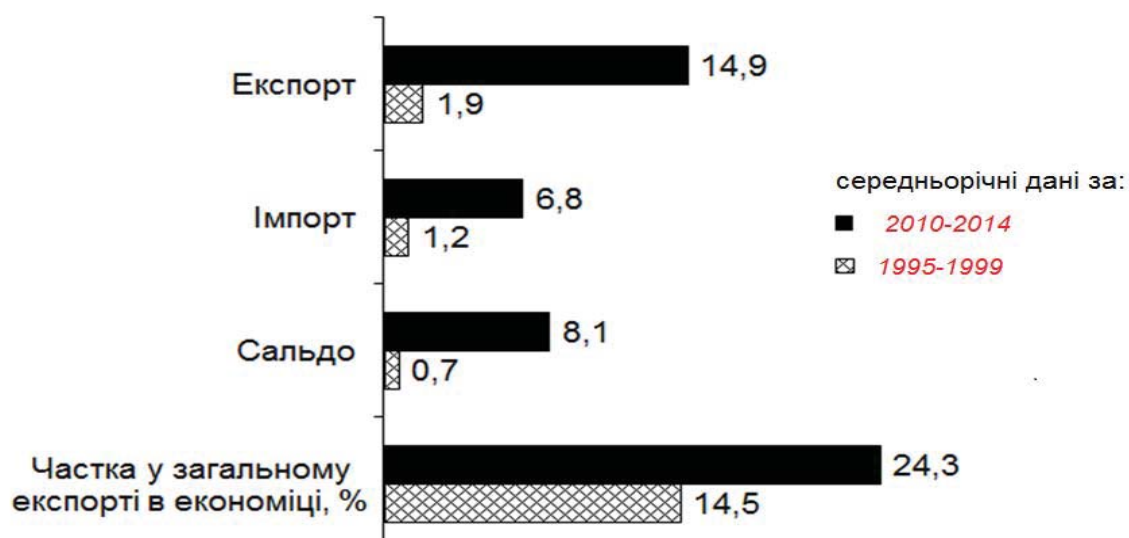

Рис. 8. Зовнішня торгівля сільськогосподарською та продовольчою продукцією, млрд дол.

Рис. 9. Динаміка середньорічних темпів приросту (спад) в сільському господарстві в 2000-2014 рр., %

Фінансова:

зростання економічної ефективності дало високі фінансові результати: галузь із збиткової стала рентабельною;

рентабельність виробництва почала зростати одразу після 2000 року, і в 2014 році сягала 25,8%;

після 2010 року почала зростати рентабельність у тваринництві й у 2014 році становила 13,4%;

істотно збільшилися обсяги прибутку – в 2014 році до 33 млрд грн, частка прибуткових підприємств зросла в 6 разів (табл. 2);

збільшилися обсяги інвестицій, у т.ч. іноземних, залучених кредитів, платежі до бюджету.

2. Основні показники фінансової ефективності реформи

Показник	До реформи 1999 р.	Після реформи 2014 р.
Прибуток, млрд грн	-3,4	33,3
Частка прибуткових підприємств, %	15,8	84,8
Інвестиції в основний капітал, млрд грн	0,6	8,4
Прямі іноземні інвестиції, млн дол.	65	780
Надані кредити, млрд грн	0,4	10,9
Надана бюджетна підтримка, млрд грн	0,3	10,3
Сплачені податки в АПК, млрд грн	3,6	56

* * *

Коли заходять розмови про реформи, у нас часто наводять приклади з історії інших країн.

У цьому плані заслуговує на увагу порівняння параметрів сучасної української аграр-

ної реформи зі столипінською 100-річної давності.

Результати порівняння переконливо доводять про переважаючу масштабність та ефективність української реформи (табл. 3).

3. Порівняння масштабності й результативності реформ

Основні показники	Значення показників
I. Реформа 1906-1916 рр.	
Збільшення площі землі у власності селян, рази	1,5
Частка селянських дворів, що вийшли з общини, %	34
Частка селянських дворів, які заснували хутори, %	14
Частка ліквідованих поміщицьких господарств, %	18
Зростання виробництва, рази	1,5

II. Реформа 1994-2004 рр.	
Збільшення площі землі у власності громадян, рази	7
Збільшення площі землі у фермерів, рази	5
Частка селян-орендодавців землі, %	75
Частка реформованих державних і колективних підприємств, %	99
Зростання виробництва, рази:	
по галузі загалом	1,9
по сільгоспідприємствах	2,2

Висновки

1. Серед інших напрямів економічної реформи аграрна реформа була найбільш масштабною, політично напруженою, соціально ризикованою і водночас успішною.

2. Аграрна реформа була науково обгрунтованою, теоретично дослідженою, методологічно розробленою, нормативно забезпеченою й практично запровадженою.

3. Сформовано різноукладну систему господарювання та створено рівноправність різних форм господарювання на засадах приватної власності на землю і майно.

4. Особисті селянські господарства забезпечили збереження виробництва та зайнятості селян і відіграли страхувальну роль у період трансформаційної кризи та реформування сільгоспідприємств.

5. Створені приватні сільськогосподарські підприємства показали кращі можливості й перспективи ефективного господарювання і стали локомотивом економічного зростання у пореформенний період.

6. Сформовано інституціональні (організаційні, економічні та інфраструктурні) засади аграрного ринку.

7. Сформовано систему державної мотивації інноваційного розвитку аграрного сектору на ринкових засадах і з автоматичним режимом дії.

8. Створено приватно-ринкові передумови для сприяння соціального розвитку селянського укладу та сільської території.

* * *

На завершення необхідно зазначити, що в процесі ринкової трансформації аграрного сектору були й недоліки. Це, насамперед, стосується:

- непередбаченої й досі неврегульованої холдингізації та концентрації корпоративних і орендних прав;

- підміни автоматичного режиму ручним управлінням у сфері державної підтримки аграрного сектору. Мова йде про повернення ПДВ, надання бюджетної компенсації відсотків за кредитами, надання бюджетних дотацій на інноваційні програми, бюджетне субсидування придбання техніки й агролізингу;

- недостатньої державної підтримки розвитку сільських територій, соціальної підтримки села, зволікання щодо розв'язання проблеми зайнятості селян, підтримки паритетності їхніх доходів.

Але ці та інші недоліки сталися скоріше всупереч рекомендаціям науки, в т.ч. нашим дослідженням. Водночас ці недоліки ми бачимо, продовжуємо їх досліджувати і допомагаємо вирішувати.

* * *